Poškození olomouckého orloje v posledních dnech druhé světové války

Radim Himmler

Každý den v poledne se před olomouckým orlojem shromáždí skupinka zvídavých turistů a kolemjdoucích olomouckých občanů, aby si prohlédla jeho výzdobu, pohyb figur a zvuky písní zvonkohry. Dnešní podoba orloje, vzniklá v letech 1947–1955 podle výtvarných návrhů malíře Karla Svolinského, je poslední etapou v mnohasetleté historii této unikátní technické a umělecké památky. Současná výzdoba orloje, oslavující národopisné zvyky a pracující lid v duchu socialistického realismu, by však zřejmě nevznikla, pokud by nedošlo k poškození starého orloje v květnu 1945 na samém sklonku druhé světové války, od jejíhož konce letos uplynulo 70 let.

Jaká vlastně byla předchozí podoba orloje? Jak došlo k jeho poničení a jaký byl rozsah škod? Proč poválečná obnova orloje dopadla tak, jak dopadla? Na tyto otázky se pokusíme odpovědět na následujících řádcích.

Poslední předválečné renovace olomouckého orloje

Olomoucký orloj prodělal za celou dobu své existence celou řadu změn a přestaveb, které se dotkly jak vnitřního mechanismu – hodinového stroje, který poháněl i astronomický číselník, kalendárium, přídavné číselníky, pohyb figur, zvonkohru i mechanismus zvuků kohouta – tak zejména vnější fasády orloje, která byla mnohokrát předělávána pod vlivem různých uměleckých stylů. Odborníci napočítali, že za zhruba 500 let existence orloje byl stroj zásadně změněn dvakrát a vnější podoba orloje celkem osmkrát.

Předposlední a poslední změny, které určovaly podobu orloje před začátkem druhé světové války, proběhly ve dvou etapách. Nejprve byly v letech 1895–1898 završeny dlouholeté snahy německého Spolku pro znovuobnovení olomouckého orloje. Výsledkem byla kompletní renovace a stylová proměna, při které byl vyměněn stroj orloje za nový a průčelí orloje bylo předěláno podle návrhů vídeňského architekta Roberta Dammera v duchu dobových puristických představ do pseudogotického stylu. Ze starších artefaktů exteriérové výzdoby orloje nezůstalo při renovaci ponecháno skoro nic. Jedinou připomínkou starších vrstev výzdoby byla skupina 16 vyřezávaných barokních andělíčků s kladívky, kteří se na orloji vyskytovali již od 17. století. Nové řezbářské orámování provedl místní řezbář František Celler a autorem dřevěných pohyblivých figur byl německý sochař Bernhard Hoetger. Velkou ztrátou bylo zničení většiny starého hodinového stroje, nahrazeného novým výrobkem vestfálské firmy Korfhage, a zvláště odstranění astronomického číselníku, který byl původně projektován v 70. letech 16. století na základě geocentrické teorie a byl tvořen otáčivou kruhovou deskou astrolábu, starého měřického a astronomického přístroje, zlaceného, bohatě prořezávaného a zdobeného rytím. Nahradilo jej již moderní planetárium navržené podle heliocentrických zásad. Ke ztrátě autenticity původní památky jistě přispělo i odstranění barokních fresek vytvořených při opravě orloje v roce 1746 významným olomouckým malířem Janem Kryštofem Handkem a jejich nahrazení freskami a malbami na ocelovém plechu vídeňského akademického malíře Richarda Bitterlicha, které ale vlivem špatně zvolené technologie prokázaly krátkou trvanlivost. I když šlo o obnovu skutečně radikální, lze říci, že původní architektonické a výtvarné rozvržení orloje navazovalo ještě v námětech maleb i dřevěných figur na původní středověký koncept zachycující tradiční kosmologické pojetí světa, které bylo respektováno i všemi předešlými přestavbami.

Poslední předválečnou podobu vtiskla orloji oprava z doby první republiky, kterou si vyžádal nejen zchátralý

stav Bitterlichových maleb, ale i potřeba obměnit některé motivy, aby lépe odpovídaly změněné společenské i národnostní poptávce po převratu roku 1918. Městská rada vyzvala k vytvoření nových maleb známého realizátora monumentálních prací malíře Jano Köhlera. Ten v letech 1925–1927 provedl fresky v záklenku a na pilířích výklenku a také namaloval deskové obrazy zasazené do dřevěného vyřezávaného zarámování. Doba Protektorátu do podoby orloje výrazně nezasáhla, pouze byly z ideologických důvodů překolíčkovány písně, které orloj hrál.

Vnější podoba orloje po poslední opravě v letech 1925 – 1927

Na dobových fotografiích můžeme detailně sledovat podobu orloje, která byla od konce 20. let až do osudného roku 1945 důvěrně známá tehdejším Olomoučanům.

V rozměrném výklenku o šířce 5,5 m a výšce 14 m, vystupujícím ze severní radniční fasády, mohl pozorovatel vidět architektonické rozvržení orloje v pseudogotickém stylu. Do dřevěného orámování s řezbářsky zpracovanými detaily točených sloupů, fiál, vimperků a oslích oblouků s kraby a kytkami, pavláček pro pohyb figur a umístění andílků zvonkohry byla vsazena figurální malířská a sochařská výzdoba inspirovaná církevními legendami o svatých, antickou vědeckou tradicí, motivy znázorňujícími významné epochy dějin města i pověsti o vzniku orloje.

Ukazovací část orloje tvořily dva velké číselníky nad sebou. Dolní kalendárium se skládalo z okruží s 365 dílky vyhrazenými pro názvy svátků, blíže středu desky pak byly umístěny čtyři pomocné číselníky zachycující datum dne v měsíci, název dne v týdnu, název měsíce v roce a znázornění fáze měsíce. Při levé straně kalendária byla dřevěná skulptura okřídleného anděla, který měl v ruce hůlku směřující ke kalendáriu a ukazující správný den. Nad kalendáriem se nacházel hlavní astronomický číselník, který měl podobu heliocentrického planetária ve formě dřevěné vyřezávané desky s malovanými motivy znamení zvěrokruhu, nápisy s názvy 12 měsíců a alegoriemi čtyř ročních období. Na planetáriu rotovaly kolem středu (slunce) tyče zakončené hvězdičkou a po straně označené astronomickými symboly šest planet (Merkur, Venuše, Země, Mars, Jupiter, Saturn). Po stranách dvou hlavních číselníků se nacházely čtyři pomocné drobnější jednorafičkové číselníky, které ukazovaly minuty na číselníku s arabskými číslicemi a dělením po 5 minutách 5–60, minuty na číselníku s římskými číslicemi I–XII a hodiny na dvou číselnících s arabskými číslicemi 1–24.

Malířská výzdoba některých dřevěných prvků, zejména desky planetária a čtvercových rámů kolem planetária i kalendária, byla ještě dílem Richarda Bitterlicha z roku 1898, ale všechny ostatní malby na zdech i deskové obrazy v horní části (skupiny měšťanů a alegorie Moravy) byly již vytvořeny Jano Köhlerem v letech 1925–1927.

Podoba orloje po roce 1927 na dobové pohlednici. Zdroj: archiv autora příspěvku.

Poškození orloje v posledním dni války a jeho pravděpodobný původce

Když se postupující vojska Rudé armády (60. armáda 4. ukrajinského frontu) přiblížila od severovýchodu k městu Olomouci, umístila své dělostřelecké pozice do oblasti Droždína, Samotišek a Hlušovic. První ostřelování centra města bylo zahájeno v neděli 6. května 1945. Hlavní nápor na vnitřní město zahájili Sověti v brzkých ranních hodinách v úterý 8. května. Do centra města vnikli rudoarmějci i s tanky přes nezničený most do Komenského ulice, v jejímž ústí překonali Němci tvrdošíjně bráněnou barikádu a v průběhu dne obsadili celé město.

V době dělostřeleckého ostřelování i pouličních bojů byla většina obyvatelstva schovaná v krytech a sklepeních městských domů. Očití svědkové, kteří by byli osobně přítomni poničení orloje, nejsou. Ve zprávách pořízených do jednoho roku od konce války, například městského architekta Josefa Kšíra nebo městského archiváře Václava Nešpora, se ještě uvádí, že orloj byl poničen při „osvobozovacích bojích". Teprve později, zejména po únoru 1948, se v dobové publicistice začaly projevovat ideologické tendence, které přisoudily vinu za zničení orloje ustupujícím fašistům. Dokonce se objevila legenda, že orloj záměrně ostřelovali z ústí Riegrovy ulice do náměstí děly a kulomety. Ve skutečnosti není pravděpodobné, že by kvapně ustupující jednotky wehrmachtu ztrácely čas ničením orloje. Také doložená německá dělostřelecká postavení v oblasti Náměště na Hané a Senice na Hané, kromě toho, že jsou již prakticky mimo dostřel do centra města, neodpovídají směru, odkud byla budova radnice zasažena. V poválečné euforii z ukončení dlouhé a vyčerpávající války nebylo zvykem příliš připomínat, že i osvoboditelská Rudá armáda mohla být také původcem vzniklých válečných škod – vzhledem ke své převaze v průběhu bojů pravděpodobně větších než od nepřítele. Na základě rozboru dochované fotodokumentace, vzpomínek pamětníků, pramenů i literatury lze konstatovat, že vzhledem ke směru dopadajících dělostřeleckých granátů na radnici byla nejpravděpodobnějším původcem jejího poškození Rudá armáda, která střílela spíše lehčími typy děl z prostoru Samotišky – Droždín. Přímý zásah horní části průčelí orloje mohl být způsoben sovětským divizním kanonem, vzor 42, ráže 76,2 mm. Zdá se ale také, že pravdivý není ani příběh, že orloj postřílel některý rudoarmějec za použití nějaké ruční zbraně. Charakter spíše povrchových důlků a vrypů na průčelí orloje naznačuje, že byly způsobeny spíše množstvím střepin vybuchlých dělostřeleckých pum než záměrným poškozením střelbou ze samopalů, které by zanechaly menší a hlubší průstřely.

Rozsah škod na orloji následkem válečných bojů

Válečné boje zanechaly své stopy na kulturních památkách v historickém jádru Olomouce včetně jejího středobodu – budovy radnice s orlojem. Při poválečném sčítání škod shledala komise městského národního výboru,

Poškozená budova radnice. Zdroj: Sbírka Slezského zemského muzea v Opavě.

Otvor ve zdi a střeše výklenku orloje po zásahu dělostřeleckým granátem. Zdroj: Fotoarchiv Vlastivědného muzea v Olomouci.

Poškození fresky s motivem Gramatiky, jedné z alegorií sedmi svobodných umění. Zdroj: Archiv Muzea umění v Olomouci.

že na budovu radnice dopadlo celkem 12 dělostřeleckých střel, z nichž jednou byl zasažen na východní straně i přístavek s orlojem. Stříška výklenku orloje z prejzové krytiny byla v levé horní části (nad místem náběhu oblouku) probouraná. Po vypadlém kusu zdiva, který na náměstí vytvořil hromadu suti, zela v levé boční zdi výklenku otevřená díra. Plastická výzdoba na ploše orloje byla poseta desítkami drobných povrchových zásahů, jejichž hustota byla největší v dolních partiích výzdoby orloje. Výrazně oprýskaná od střepin byla výmalba kruhové plechové desky kalendária. Je pravděpodobné, že značně poničena byla také skulptura okřídleného anděla – ukazatele data na kalendáriu, protože na rozdíl od dalších prvků nebyla umístěna do muzea. Zda podobný osud potkal i mnohem výše umístěné sošky z výjevu Adam a Eva u stromu poznání, nebo zda k jejich ztrátě došlo až později, o tom nemáme bližší informace. Dílčí poškození bylo možno shledat na planetáriu a na bočních pomocných číselnících. Dřevěná architektonická a figurální část orloje byla bezprostředně po válce hodnocena jako „dobře zachovaná". Pouze ojedinělé zásahy bylo možno najít na dřevěném pseudogotickém orámování orloje i v něm zasazených deskových malbách od Jano Köhlera. Jednotlivé zásahy jsou dodnes patrné i na dvou dochovaných obrazech, alegorii Moravy a skupině „barokních" měšťanů, ve sbírce Vlastivědného muzea v Olomouci. Jako nejzávažnější poškození se současníkům jevil stav, ve kterém se nacházela fresková výmalba na vnitřní straně pilířů, zvláště toho vpravo. V některých polích byla omítka s freskou střepinami a rozvětráním zcela zničena; v jiných freskových polích byly podstatné části figurálních maleb porušeny. Vlastní stroj orloje ukrytý za fasádou orloje v komoře radniční

věže nedostal přímý zásah, ale mohlo dojít k vychýlení hřídelí vedoucích od stroje k rafijím zasažených číselníkových desek. Horní partie orloje byly méně poškozené snad proto, že hlavní škody způsobily střepiny z granátů dopadlých a roztříštěných na ploše náměstí, a částečně také proto, že horní polovina orloje byla chráněna do rámu napnutým pletivem. Protože dělostřelba sovětských vojáků přicházela zhruba od východu, nebyl čelní zásah možný a levý pilíř výklenku tak ochránil pravou část orloje před větším poškozením. Důvodem, proč nebyl orloj ochráněn před příchodem válečné fronty zabedněním jako některé jiné olomoucké památky, což pak bylo po válce německé správě města vyčítáno jako záměr, mohlo být právě umístění orloje ve výklenku, ale snad i předpoklad, že výzdoba z konce 19. století památkovou ochranu ještě nevyžaduje.

Rozhodnutí o obnově orloje v duchu nové doby v letech 1945–1947

Rozsáhlé renovační práce na poškozené budově radnice probíhaly intenzivně od poloviny roku 1945 do roku 1947. V rámci těchto oprav byly odstraněny krámky a obchody umístěné při delších křídlech radnice; při severním průčelí bylo vybudováno nové podloubí. Při opravách byl také vyspraven a nově omítnut výklenek orloje stavební firmou Františka Macharáčka. V této době se ale také začínaly tříbit různé názory na způsob renovace poškozeného orloje. Do diskuze o budoucí podobě zasáhl městský národní výbor jako investor zastupovaný nejagilněji kulturním referentem Stanislavem Křupkou, Zemský památkový úřad pro Moravu a Slezsko jako dozorující památkový orgán zastoupený ředitelem Stanislavem Sochorem a místní muzejní a vlastivědní pracovníci, jako byl kustod městského muzea František Drkal. Hlavním metodickým problémem se ukázalo být, jak naložit s poškozenými Köhlerovými freskami. Mají být pouze zakonzervovány i s přiznáním poškozených míst, nebo mají být restaurovány a domalovány v duchu Köhlerova rukopisu? První řešení se jevilo polovičaté a neestetické, druhé se zdálo 20 let po vzniku fresek a 5 let od úmrtí jejich autora současníkům spíše jako padělání. Existoval dojem, že v Olomouci i jinde na Moravě se nachází dostatek kvalitních příkladů malířovy monumentální tvorby. Dne 16. září 1946 i ředitel brněnských památkářů navrhl možnost „nahradit malby na orloji dílem úplně novým, ale hodnotným a tvárným v duchu nové doby“. V dubnu následujícího roku pak národní výbor vypsal veřejnou výtvarnou soutěž na původní výtvarné dílo určené pro výzdobu radničního výklenku, v němž se válkou zdemolovaný orloj nachází. Když žádný ze tří přihlášených návrhů nevyhovoval, obrátil se národní výbor na akademického malíře Karla Svolinského, profesora Vysoké školy uměleckoprůmyslové v Praze, který měl s monumentální prací zkušenosti a navíc byl rodákem z nedalekého Sv. Kopečka. Svolinský nabídku 15. července 1947 přijal. I když se památkářské „povolení“ novotvaru týkalo nejprve jen freskové výzdoby, postupně se prosadil Svolinského návrh, že orloj by měl být pojat jako celek nově, protože stávající plastická výzdoba orloje „v novogotickém pseudoslohu“ je „diletantsko-řemeslnická směsice nevkusu“. Tehdy bylo také učiněno sporné rozhodnutí, že z důvodu trvanlivosti má být užita technika mozaiky.

S výjimkou stroje a upravené ukazovací číselníkové části původně z roku 1898 byl pak orloj v letech 1947–1955 po řadě průtahů a schvalování vybudován „revolučně“ nově ve stylu socialistického realismu. Na jeho dnešní podobě, která zpřetrhala staletou úctu k antické a křesťanské tradici, se tak podepsala nejen dobová poválečná atmosféra, která vnímala starší podobu orloje jako spjatou s poraženými a odsunutými Němci, ale pravděpodobně také ambice sebevědomého malíře, pro kterého byla výtvarná realizace orloje jako celistvého díla jistě nejen uměleckou, ale i finanční výzvou.

Radim Himmler (*1976) absolvoval obor historie s rozšířenou výukou jazyků na Slezské Univerzitě v Opavě. Od roku 2001 působil jako kurátor ve Vlastivědném muzeu v Olomouci, kde mj. spravoval sbírku historických hodin. Od roku 2009 vykonává funkci ředitele Muzea Komenského v Přerově. Zabývá se dějinami hmotné kultury se zaměřením na časoměrnou techniku.

himmler@prerovmuzeum.cz